

SECTION: PSYCHOTHERAPY AND CULTURE

РОЗДІЛ: ПСИХОТЕРАПІЯ ТА КУЛЬТУРА

UDC 159.9:008

DOI: 10.26565/2410-1249-2021-15-04

СОЦІОКУЛЬТУРНІ ТА ПСИХОЛОГІЧНІ ОСОБЛИВОСТІ ЄВРОПЕЙЦІВ ТА РОСІЯН ЯК ЧИННИК ЕФЕКТИВНОСТІ ВЗАЄМОДІЇ ТА ВЗАЄМОРОЗУМІННЯ ПРЕДСТАВНИКІВ РІЗНИХ КУЛЬТУР[†]

Тетяна Малкова

доктор психологічних наук, старший науковий співробітник

Університет економіки та права «КРОК», Київ

E-mail: malkovatiana19@gmail.com<https://orcid.org/0000-0003-2481-7747>

Сучасний стан міжнаціональних стосунків свідчить про те, що поруч із процесами глобалізації мають місце зворотні процеси деглобалізації, що знаходять відображення у прагненні народів до збереження національної самобутності. Глобальна інтеграція передбачає адаптацію не лише економічну, політичну і т.п., але й інтеграцію психологічну. Психологічним бар'єром можуть стати психологічні особливості людей як представників іншої етнічної або національно-культурної спільноти. Одним із чинників виникнення мультикультурних конфліктів є етнопсихологічні відмінності між націями та народами. Згідно з теорією К.Г. Юнга, у колективному підсвідомому людства зберігаються архетипи – «колективні праформи», що є результатом його еволюції. На психологічне наповнення архетипічної основи психіки мають впливати історичні особливості становлення певного етносу. Теорія архетипів Юнга в контексті досліджень сучасних психологів, археологів, психолінгвістів, істориків, соціоантропологів дозволяє охарактеризувати глибинні психологічні особливості того чи іншого етносу. На основі аналізу літературних джерел виділені найбільш характерні риси представників європейської та російської культур. Авторка виходила із припущення про те, що етнопсихологічні особливості детерміновані як архетипічно, так і етногенетично. Міфи, легенди, казки, билини, обряди, замовляння, археологічні, психолінгвістичні, соціоантропологічні, історичні дані в контексті теорії Юнга уможливають відтворення деяких суттєвих етнопсихологічних особливостей певного народу. В результаті застосування такого підходу були виділені окремі риси, притаманні європейцям і росіянам, що дало можливість зробити висновки більш загального характеру:

1. Етнопсихологічні особливості утворюють паттерни, в яких можна виділити системотвірні чинники.
2. У європейців системотвірним чинником національного характеру є потяг до володарювання над довкіллям та іншими; у росіян – «Материнський комплекс», що являє собою неусвідомлюваний потяг до існування у максимально сприятливому середовищі як певній даності.
3. Назви особливостей національної психіки або національного характеру різних народів можуть бути за словником однаковими, але мати різне психологічне наповнення, різний психологічний зміст.
4. Непорозуміння між представниками різних етносів можуть виникати через неоднакову інтерпретацію однакових за назвами рис.

Ключові слова: етнос, архетипи, менталітет, національна психіка, національний характер.

Уявлення про глобалізацію як процес поширення у світі цінностей і культур західної цивілізації є дещо спрощеним. Про це можуть свідчити проблеми, з якими зіштовхнулася Європа внаслідок напливу іммігрантів з країн Африки і Азії. Як відомо, це призвело до загострення мультикультурних конфліктів (Gizatova, Ivanova, Snarskaya, 2016). Адаптація до нових умов передбачає також адаптацію соціокультурну і психологічну. Психологічним бар'єром можуть стати психологічні особливості

людей як представників іншої національно-культурної спільноти. Така постановка питання важлива тому, що, як писав Л. Гумільов, основа етнічних відносин лежить за межами сфери свідомості – вона в емоціях, симпатіях-антипатіях, любові-ненависті, спрямованість яких обумовлена історично (Гумилёв, 1995: 313). Як свідчать дослідження, на організацію психічних явищ впливає багато чинників: генетичні (Zwir, Arnedo, [...] Cloninger, 2018), ландшафтно-кліматичні, релігійні, мовні,

[†] **How to cite:** Malkova, T. (2021). Socio-Cultural and Psychological Features of Europeans and Russians as a Factor of Effectiveness of Interaction and Mutual Understanding of the Present. *Psychological Counseling and Psychotherapy*, 15, 41-51. (in Ukrainian). <https://doi.org/10.26565/2410-1249-2021-15-04>

ідеологічні, соціально-психологічні (Rentfrow, Jokela, Lamb, 2015).

Внаслідок процесів глобалізації історія начебто «вирівнює» народи і щоб дошукатися до національного, необхідно зануритися у давнину (Гачев, 1988: 48). Народи Європи, так само, як українці та росіяни, це переважно представники індоєвропейської сім'ї. Але так звані «цивілізовані країни» належать до іншого, ніж слов'яни, етносу – до західноєвропейського, який раніше називали «Християнським світом» і який виник у IX столітті н.е. Російський суперетнос виник на 500 років пізніше. І росіяни, і європейці цю різницю завжди відчували і «своїми» один одного не вважали (Гумил'єв, 1995: 313).

Згідно з теорією К.Г. Юнга, у колективному підсвідомому людства зберігаються архетипи – «колективні праформи», що є результатом його еволюції (Юнг, 1995:37; Юнг, 1998:459). Соціокультурні особливості становлення етносу також впливають на психологічне наповнення архетипічної основи. Втім, теорія архетипів Юнга в контексті досліджень сучасних психологів, археологів, психолінгвістів, істориків, соціоантропологів дозволяє охарактеризувати глибинні психологічні особливості того чи іншого етносу.

Поняття «етнос» («нація», «народ») не належить до психологічних, але є необхідним для розуміння національної психіки, так само як поняття психологічні. Визначимо зміст ключових для нашого дослідження понять:

етнос (за значенням є близьким до поняття «народ») – стала група людей, що історично склалася, усвідомлює свою єдність, має спільні самосвідомість та мову, а також характерні стереотипи поведінки;

менталітет – сукупність ціннісно-сміслових настанов та усталених способів сприйняття та обробки інформації;

архетипи – це успадковані елементи психіки, свого роду «психічні органи», в яких закарбовано колективне позасвідоме людства і які є свого роду каркасом (кістяком) для побудови національної і індивідуальної психіки;

національна психіка – архетипічно зумовлений патерн (комплекс) найбільш типових психологічних властивостей певного етносу або народу;

національний характер – комплекс психологічних стратегій поведінки, які засвоюються на несвідомому рівні і мають пристосувальне значення.

За браком місця ми не будемо докладно аналізувати поняття «національний характер», зауважимо лише, що найчастіше характер розуміють як індивідуально-своєрідне сполучення стійких психологічних особливостей людини, що визначають типовий для неї спосіб поведінки й емоційного реагування у звичних для неї життєвих обставинах. Поняття «характер» має як культурні, так і психофізіологічні й психологічні складові.

Метою даної роботи є зіставне дослідження етнопсихологічних особливостей представників цивілізаційно споріднених європейських національних спільнот, з одного боку, та росіян (а точніше, східних слов'ян) – з іншого як одного з чинників ефективності взаєморозуміння та взаємодії людей.

Методи дослідження

Основним методом нашого дослідження є зіставний аналіз наукових першоджерел, що стосуються історії становлення та культурної спадщини європейського та російського етносу. Оскільки зміни в національній психіці відбуваються не так швидко, як у суспільстві, періоди язичництва, як античного, так і слов'янського, можливо, є навіть більш важливими для розуміння психології народу, ніж інші періоди його розвитку. Язичницькі вірування продовжують уживатися і з християнством, і з ісламом і навіть з «науковим» атеїзмом (у цих випадках прийнято говорити про забобони, але назва суті не змінює). В Росії язичництво дожило до розвиненого капіталізму (Гумил'єв, 1995: 87; Рыбаков, 1981: 39). Що стосується язичництва західноєвропейського, то міфи і легенди, до прикладу, давньої Греції добре відомі та вивчені (Кун, 2012). Спадщина слов'янських народів представлена у несистематизованому вигляді в

давньослов'янських міфах, казках, билинах, замовляннях, обрядах (Гумил'єв, 1995: 87); Рыбаков, 1981:39; Рыбаков,1984; Сергеева, 2016; Ятченко, 2004). Загалом історія становлення європейських народів завдяки більшій кількості історичних першоджерел виглядає більш вивченою, ніж історія слов'янських народів (Юнг, 1997; Янів, 1996). Основна увага у даній роботі буде приділена психологічним особливостям східних слов'ян як першооснови російського етносу.

Результати дослідження

Основні риси характеру європейців

Визначальним для європейців є прагнення до оволодіння силами природи. В матеріальній царині виявом волі до влади у європейців став розвиток техніки, у духовній – жадоба знань (за Ф. Беконом, знання – це «сила») (Гумил'єв,1995: 313; Янів, 1996). Не дарма західній культурі закидають, що вона є технократичною, орієнтованою на розвиток матеріальних засобів для опанування сил та багатств природи. Основне завдання людства у формулюванні В. Яніва – «навчитися зберігати досягнення природи» (Янів, 1996: 43) – залишається актуальним, оскільки розвиток техногенної цивілізації загрожує існуванню людства (маються на увазі потенційно небезпечні новітні досягнення у галузі атомної енергетики, квантової фізики, генетики, штучного інтелекту і таке ін). Системотвірним чинником психічної структури європейця можна вважати жадобу влади над довкіллям.

Виявом волі до влади є такі риси європейців як завойовництво- відкривництво та винахідливість. Саме європейці відкривали нові континенти (Колумб, Васко да Гама, Магеллан). В. Янів цитує Кайзерлінга: «Усі європейські народи зачинили як завойовники. ...Етос завойовника – це попросту етос європейця» (Янів, 1996: 52; Харарі, 2020 : 218.). У відкривництві виявилися тяжіння європейців до невідомого, трансцендентного та готовність до долання перепон. Звідси – активність, динамічність, працьовитість, рішучість, прагнення до самоствердження. Нагромадження набутого в результаті відкриттів знання привело європейців «до розуміння, ладу, порядку, системи» (Янів, 1996: 49), сформувало

потяг до універсалізму. На думку В. Яніва, центральне положення у європейській духовності займає інтелектуалізм європейців, який виявляється у схильності до абстрактного мислення, тяжінні до філософії та навіть інтровертизмі. Індивідуалізм та суб'єктивізм європейців (аж до «одностороннього раціоналізму» та «однобокого волюнтаризму» (Янів, 1996: 48) пов'язаний з процесом упорядкування знань. Раціоналізм Європи виявляється у тому, що наука як система знань завжди була вбудована у світогляд європейців. Ірраціоналізм європейців полягає у визнанні ними істин, які переростають сили розуму і представлені у вірі. Адже у кожному знанні є аксіоми, довести які неможливо. Таким чином, навіть ірраціоналізм європейців є раціональним.

Європейський етнос вже на початку ХУІ століття (Реформація Мартина Лютера) «дозрів» до прийняття індивідуальності і поваги до неї. Перелік країн, в яких протестанти є найбільшими релігійними групами, співпадає з переліком найбільш високорозвинених держав, і це не випадково: країна, у якій кожний громадянин усвідомлює свою відповідальність перед Богом і людьми, державою, сім'єю та самим собою, просто приречена на довге процвітання (Сергеева, 2016: 49). Відчуття свободи й відповідальності є похідними європейського індивідуалізму: європейці не почувуються імперсонально «і ніякий європеець не відчувається винним за інших» (Янів, 1996: 110). (Згадаймо наше недавнє кліше «ми всі винні»). Колективізм як внутрішня орієнтація особистості європейцям не притаманний. Основою західної демократії є автономні особистості, що мають зовнішню свободу і стосунки між якими регулюються правом. Межу свобод особистостей визначає закон. Ілюстрацією ставлення європейців до закону може бути оцінка Г. Гессе судового процесу над Дмитром Карамазовим, героєм роману Ф.М. Достоевського «Брати Карамазови». Гессе пише про те, що в цьому романі «одинокими душогами, одинокими винними у вбивстві є прокурор, присяжні, заступники старого, доброго й випробуваного

ладу, громадяни і бездоганні люди», які визнають Дмитра винним у вбивстві (на основі наявних свідчень). І саме вони чинять страшну несправедливість, і саме вони стають вбивцями. В. Янів робить висновок про те, що «більшого переплутання понять годі й уявити» і що «цієї плутанини Європа ніколи не зрозуміє» (Янів, 1996: 131-132). Це яскравий приклад того, як емоції беруть гору над розумом у процедурі, регламентованій законом за визначенням. Доречним буде посилання на В. Яніва, який цитує інших авторів: «Дірсен, протиставляючи лад хаосові, говорить про грецько-аполлінський первень Європи, в якій панує думка, й азійсько-діонісійський Сходу, де панує пристрасть. Цього ж самого порівняння вживає Мережковський, коли звертається на адресу Європи: «У вас панує Аполлон, у нас Діоніс. Ви є великі в поміркованні, ми в незнанні міри...Ви любите золоту середину, ми екстрими...ви тверезі, ми п'яні, ви справедливі, ми не знаємо закону» (Янів, 1996: 130-131). Західна демократія потребує також високого рівня процедурності мислення (Брюшинкін, 2005).

Віра в свободу волі й почуття відповідальності сприяють розвитку ініціативи і підприємливості. З почуттям відповідальності пов'язаний культ історії (у тому числі родини і роду), ставлення європейців до часу і планування. Європеєць планує на роки вперед, він заощадує і накопичує і «дає гроші так само нерадо, як своє серце» (Янів, 1996: 162). Прагнення забезпечити майбутнє собі і своїй родині приводить до розуміння значення власності. З втратою власної риллі й власного дому для європейця починається ненормальне життя, виникає страх, що він не зможе здійснити життєві наміри й плани. Європеєць прагне до використання кожної секунди, він начебто намагається перемогти час (саме у Європі винайдено годинники) і увічнити себе у всьому, що має: у своїй приватній власності (кожне місто, вулиця, дім мають своє обличчя), своїй справі (нащадки успадковують не лише майно, але й стиль життя). У європейця розвинена потреба служити спільноті, позаяк почуття вічності дає нація. «Спробу уніфікації

європейських народів можна порівняти тільки зі спробою самогубства Європи» (Янів, 1996: 173). Отже, Європі притаманний не тільки персональний, але й національний індивідуалізм.

Воля європейців до влади органічно пов'язана з системою вартостей і переконань, що спонукають людину до активних дій і навіть до самопожертви і героїзму. Європейці завжди відчували потребу в ідеях і ніколи не вірили в фінансову силу як останню інстанцію, в те, що багатий чоловік «має спеціальну вартість» (Янів, 1996: 80). Європейці вірять в рушійну силу ідей, бо всі великі винаходи були спочатку «чистими» ідеями, а не продуктом господарських відносин. Віра в непорушність істин, які не можуть піддаватися сумніву і критиці, є основою європейського ідеалізму і догматизму. Ідеї є основою європейської культури, а «культура в повному розквіті не переносить літеплости релятивізму» (Янів, 1996: 72).

Прагнення до універсалізму породило прагнення до оволодіння духовністю іншої людини, що виявилось у формуванні суспільної думки активною меншістю (ця проблема формується як проблема «проводу і маси», «еліти», лідерів суспільної думки). «Ця охота нав'язувати думку іншим є чисто європейською прикметою» (Янів, 1996: 50). Насилля (духовне та фізичне) було засобом підкорення європейцями інших та власних народів: «Для накинення своєї волі європеєць схильний вжити насилля... Це діється тим легше, що віра в свою догму родить почуття власної вищості і погорду до інших. Так отже, Європа почувається до обов'язку якоїсь місії, а ціль має освячувати засоби. ... Накидуючи свою думку, європеєць хоче одночасно довести до одного світоглядного, а згодом релігійного, державного і т.д. організму ...бажання політичного імперіялізму в європейській духовності не дається заперечити» (Янів, 1996: 50-52).

Цілком природно, що Європі властивий «дух суперечності». Завдяки активності, динамічності, ініціативності європейців Європа живе в напруженні суперечностей: тривкий лад і революції; консерватизм і новаторство;

публічність і приватне відмежування; суперечності між державою і церквою; індивідуальністю і державою тощо. Свободи європейців забезпечує державний устрій, який відповідає їхній психологічній структурі.

Якщо розглядати національну психіку як певну «прокладку» між архетипічним та індивідуальним, то мусимо визнати, що національний психічний патерн європейця з усіма його суперечностями є доволі гармонічним. Він являє собою систему, в якій всі елементи взаємопов'язані.

Під цим же кутом зору спробуємо проаналізувати риси національної психіки росіян, точніше – східних слов'ян, орієнтуючись на дослідження казок і міфів дохристиянської доби (Сергеева, 2016; Ятченко, 2004), а також психосемантичні дослідження О. Бондаренка (О. Бондаренко, 2012: 334-338).

Основні риси психіки росіян

Події етногенезів народів Росії становлять історичну канву життя принаймні двох різних суперетносів. Мабуть, варто розрізнити історію Стародавньої Київської Русі (з IX до XIII століття, включно з історією Новгороду до його падіння) і історію Московської Русі (з XIII ст. до кінця XX століття). Російська дійсність формувалася як результат інтерференції двох різних процесів етногенезу. Разом з незалежністю Новгороду зникли всі стереотипи поведінки, характерні для вічової Русі (Гумил'єв, 1995: 201–202). Можливо, через це деякі дослідники вважають характер росіян суперечливим. В. Янів вбачає в психіці росіян незгармонізовані елементи духовності Європи й Азії: перевага почувань без волі слов'янського типу поєднується з перевагою волі без почувань татарського типу і це є джерелом неузгоджених контрастів і конфліктів у національній і індивідуальній психіці (Янів, 1996: 68-69). На національній психіці росіян позначилися тривале існування кріпосного права, двохсотлітня підпорядкованість татаро-монголам, семидесятирічне перебування під тиском комуністичного режиму (Брушлинський, 2002; Сергеева, 2016).

Базова ідея і засадничий принцип російського етносу – це так званий Материнський комплекс в психічній структурі індивіда і народу (Сергеева, 2016: 49). Уявлення про одиначне жіноче божество з'явилося, швидше за все, у ранніх землеробів. Можливо, що образ Великої Матері йде з палеоліту, де він уособлює ідею плодючості. У землеробських племен Велика Матір мислилася, з одного боку, космогонічно як Прамати Світу, прародителька богів і всього суцього, а з іншого – як Мати-Земля і в силу цього – покровителька врожаю (Рыбаков, 1981: 599). Материнський комплекс з огляду на психологію можна проінтерпретувати як несвідомий потяг до повернення у внутрішньоутробний стан (Сергеева, 2016: 83). «Матір» в широкому розумінні цього слова символізує сприятливі умови, коли всі потреби людини задовольняються самі собою, без докладання зусиль. Материнський комплекс – наслідок того, що національна психіка не встигла завершити стадію симбіозу з архетипічною Матір'ю і своєчасно набути автономності (Сергеева, 2016: 47).

В російській культурі склався специфічний архетипічний образ Матінки Русі. Багатостраждальна Русь-матінка – саме так уявляє собі російський етнос свою батьківщину. Як слушно зауважує О. Сергеева, неможливо уявити, щоб таким епітетом нагородив свою motherland американець (Сергеева, 2016: 285). Ідея «багатостраждальності» – наслідок розщеплення Материнського комплексу, який, згідно К.Г. Юнгу, містить два полюси – Добра Мати і Жахлива Мати. З одного боку, Мати Земля наділяється чистотою, з іншого – вона ж є вмістилищем усього брудного, небезпечного. Оскільки примиритися з цією обставиною неможливо, то зароджується ідея якогось втручання, а саме насильства над Матір'ю. Ця ідея знайшла втілення в образах Івана Грозного, Петра Великого, Йосифа Сталіна. Ці правителі були російському народу зовсім не рідними царями-батюшками, а вітчимами: Рюриковичі – варяги (останній з них, Іван Грозний, по материнській лінії нащадок Мамає, по

батьківській лінії по бабці – єврей-сефард, по прабабусі Софії – візантієць); Петро Великий по матері – хазарин; Сталін – грузин. Тому Батьківщина – це нещасна Русь-Матінка, гноблена іноземним правителем-тираном, вітчизна – це вітчизна-деспот і уособлена ним держава. Насильство травмує психіку не лише окремої людини, але і народу в цілому. Саме тому, – зазначає О. Сергеева, – росіяни не люблять владу: ніколи, ніяку і ні за яких умов, навіть коли обирають її самі (Сергеева, 2016: 15, 281-282).

Пасивність, покірність «долі», які приписують росіянам, можна пояснити по-різному. З одного боку, у середовищі, в якому волевиявлення людини дуже обмежене і до того ж якщо вона керується неусвідомленим прагненням до «раю», в якому усе можна отримати даром, марення про щастя не могло не породити пасивність і покірність. О. Сергеева пише про звичку росіян «до страждання і упокорювання» укупі з якоюсь похмурою гордістю (Сергеева, 2016: 45). Як вказує В. Янів, росіянин хоче «терпіти і переносити», а Захід – активно «утриматися наперекір усякому насиллю» (Янів, 1996: 62).

З іншого боку, віра в незалежне від людини надраціональне буття, яке в цілому сприяє людині, але має власні закони в сукупності недоступні людському розуму, знайшла своє відображення у загадковому для західної людини сподіванні росіян на «абияк». У цьому сподіванні проявляється свого роду довіра до «необробленого буття» і якщо «абияк» не спрацьовує і потік несе не туди, куди треба, тоді настає час для короткочасної напруженої дії (Брюшинкин, 2005). З цим світовідчуттям пов'язані такі риси росіян як надія на диво, фаталізм та інертність (як говориться у прислів'ї, «доки грім не гряне, мужик не перехреститься»). Терпіння і упокорювання можуть мати позитивні сторони: якщо не знаєш, що робити, не метушися і не роби нічого. Самість відкриє тобі те, про що ти навіть не здогадувався. Як пише О. Сергеева, дай вчасно знати долі, що ресурси, доступні Свідомості, вичерпалися, дай час і простір

архетипічній енергії заповнити індивідуальні лакуни (Сергеева, 2016: 143). Мабуть, пасивність пасивності різнь: в деяких випадках утриматися від активності (зовнішньо вираженої) важче, ніж її виявити. На нашу думку (і тут можна не погодитися з В. Янівим), пасивність тибетського ченця може потребувати більших зусиль, ніж активність бенедиктинського монаха.

З настанням Залізного століття (появою зброї) в міфології слов'ян з'являється новий герой, який вже не залежить цілком від прихильності Матері-землі і який здатний завойовувати те, що йому, на його думку, належить. Богом цієї ери став бог-коваль, у давніх слов'ян – Сварог. Волелюбність – архетипічна риса усіх східних слов'ян – як прагнення жити відповідно до власного розуміння і «вищого задуму» – тісно переплітається з фігурою Батька. Втім, головним Батьківський принцип у східних слов'ян не став. Русичам просто не вистачило часу для природнього переходу від матриархальної стадії до патріархальної. Адже, як це можна побачити на прикладі Європи, перехід від язичницьких вірувань до єдинобожжя зайняв приблизно п'ять поколінь (Сергеева, 2016: 50-51).

О. Сергеева вважає, що в якості Батька російський народ визнає виключно тиранів і що найстрашніший наслідок періоду правління тирана – це звичка жити у брехні (Сергеева, 2016: 324–325). Остання пов'язана також з Материнським комплексом, який плекає «надію на диво» і пристрасть росіян до «халяви» як можливості отримання благ «задарма».

Як показав у своїх дослідженнях О. Бондаренко, прийняття християнства на Русі як державної релігії (988 р.) мало значні соціокультурні наслідки. Психосемантичне дослідження великого масиву текстів, що відбивають православну богословську традицію (5-томник творів святих отців, відомий під назвою «Добротолюбіє», зокрема, праці Антонія Великого, Макарія Великого, авви Зосими, Іоанна Лествичника, Григорія Синаїта, Григорія Палами, Калліста і Ігнатія Ксанфопулов, Ніла Синайського і Авви Ісаї), а також праць видатних представників руської класичної філософії (Г. С.

Сковороди, П.Ю. Юркевича, К.М. Леонтєва, П.О. Кропоткіна, М.Я. Данилевського, П.О. Флоренського, М. О. Лосського, М.Ф. Федорова, В.В. Розанова, Ф.А. Степуна та ін. (тут обсяг вибірки склав близько мільйона слів – 942236) дозволило виявити основні поняття, в яких відбивається і втілюється нове в порівнянні з періодом язичництва розуміння сутності людини. Виділення базисних ціннісних категорій в текстах візантійських богословів, які визначили аксиологічний зміст російської релігійної культури, дозволило конституювати переважання ціннісних категорій: *Бог, Господь, душа, серце, дух, розум, тіло, життя, смиренність, пристрасть, гріх, святість, молитва, доброта, правда, любов, пізнання, світло, духовність, людина, істина, радість*.

У працях представників класичної руської філософії поряд із зазначеними категоріями найбільш частотними виявилися такі: *буття, особистість, народ, Русь, Росія, суспільство, ідея, свобода, діяльність, держава, слов'янство, релігія, християнство, світ, культура, наука*.

Категорії, загальні для цих двох різновидів текстів, такі: *розум, мораль, життя, любов, душа і дух*. Ці категорії синтезовані в таких базисних словосполученнях як «розумна душа» і «етична (моральна) цінність», які у своїй єдності і приводять людину до спасіння, а людство – до розвитку. Звертає на себе увагу той факт, що семантика філософських текстів продовжує задану семантику релігійних, просто поширюючи її на соціум. При цьому базисні поняття «життя», «дух», «душа», «радість» виступають як етичні цінності, що сполучаються з поняттями «любов», «світло», «Бог». Що стосується категорії «духовність», вона, безсумнівно, є центральною цінністю, яка постулює етичне начало в принципах буття і на їхній основі – здатність людини до творення його нових смислів та форм. Автор підкреслює: вражають при цьому й емоційно-лексичні паралелі в оцінці текстів візантійських богословів та руських філософів. Так, на базисному лексичному рівні, тобто на рівні аксіоматичних понять проаналізовані тексти характеризуються такими властивостями:

доброзичливість, інтелектуальність, правдивість, самоконтроль, незалежність, екстраверсія, витонченість і незвичайність.

Факторизація методом головних компонент масиву проаналізованих філософських текстів показала, що сукупність факторів, що охоплюють 67,5% дисперсії, відображає такі детермінанти руського богословського дискурсу: «логічність і послідовність» (головний фактор), «аморальність і моральність особистісного буття» (другий, частковий, фактор), «влада любові як незалежність від недоброзичливості» (третій частковий фактор) і «пізнання як найвища цінність діяльності» (четвертий частковий фактор). Сукупна факторизація всього масиву текстів, що втілюють в собі руську ментальність, дозволила виділити чотири незалежні фактори, що описують 66,5% всієї дисперсії: «логічна послідовність» (головний фактор), «цінність пізнання як діяльності, влади і незалежності» (другий частковий фактор), «безумовна моральна цінність любові» (третій частковий фактор) і «обов'язок як божественна сутність людини» (четвертий частковий фактор). Таким чином, – висновує О. Бондаренко, – російська філософська традиція в трактуванні людини віддає перевагу не «гнозису», а «ноезісу», процесу, що виходить за межі чуттєвого досвіду і відповідає не емпіричним, а універсальним принципам буття Всесвіту. Російська філософська традиція онтологічна. Західна – гносеологічна (звідси – фрагментарне трактування людини, що виявляється, зокрема, в таких психотерапевтичних підходах як тілесно-орієнтована терапія, психоаналітично-орієнтована терапія, екзистенційно-орієнтована терапія і таке ін.). Підходи, властиві російській школі припускають цілісне ставлення до людини, при якому неможливо розчленувати тіло і психіку: людина є саме одухотворене тіло («розумне тіло»). Іншими словами, принципова ідея сутності людини і людства постулюється не тільки на основі констатуючого пізнання, а й на основі вибудовування ноетичного осягнення життя, в якому пізнання веде до творення нових форм буття (О. Бондаренко, 2012). Можливо,

звідси ж витікає пріоритет громадського над особистим. О. Бондаренко визначає цю орієнтацію на інших як таку співвіднесеність людини з іншими, яка стосується саме її людської сутності (Бондаренко, 2015). Вірогідно, пріоритет громадського над особистим спочатку був зумовлений природними умовами – інакше було не вижити. Пізніше ідея єдності знайшла своє відображення у православній ідеї соборності (Сергеева, 2016: 121) та ідеї заповнювання (Брюшинкин, 2005). Соборність – це споконвіку притаманна росіянам «цілісність суспільного організму», основою якої є православна церква. Соборність – це властивість Церкви, що полягає в з'єднанні безлічі мирян містичним зв'язком, який дозволяє їм досягнути надприродну істину віри, що є недоступною кожному з них окремо. В основі поняття заповнювання лежить думка про несамодостатність, тобто не автономність людини. Особистість потребує заповнювання (свого роду доповнення). Заповнювання – це відношення між суб'єктами, що витікає з принципової неповноти їх буття. Цей зв'язок людини з іншими людьми ніколи не може бути до кінця артикульований, тобто не є повністю раціональним.

Ставлення до «колективізму» слов'ян може бути різним. Не виключено, що колективна внутрішня орієнтація східних слов'ян стала однією з причин довгого існування кріпосницького права, яке у своєму апогеї втілювалося в ідеї соціалізму. На думку В. Яніва, прихильність до «колективної норми», пасивність та «традиція нагайки» довели до витворення «отарної людини» і деспотизм настільки увійшов росіянам в тіло й кров, що вони завжди використовують насилля замість права, навіть ті, які хочуть повалити диктатуру (Янів, 1996: 105). («Насилля проти насилля» – не це ж саме було застосовано в Україні у лютому 2014 року?). Водночас в основі почуття обов'язку, безкорисливої турботи про благополуччя інших, свого роду альтруїзму та ідеалізму росіян (коли інтереси «дальніх» більш важливі ніж інтереси «ближніх»), лежить колективна внутрішня орієнтація. Для російських

багатирів головним було добре ім'я, шана, повага з боку інших. Міфологема Героя у усіх народів має на увазі певне самопожертвування заради щастя інших. В російських билинах сама ідея жертви зведена в культ. (Сергеева, 2016: 120-121).

Ставлення росіян до власності також пов'язано з їхнім колективізмом. Для них є цілком зрозумілим слоган «честь убогості, ганьба багатству». На думку В. Яніва, брак стиду власної нужди у росіян ще більше заохочує притаманну їм пасивність та інертність (Янів, 1996: 164-165). Пасивність (споглядальність) не сприяє завойовництву. В жодній билині багатири не захоплюють чужих земель – аби свою б зберегти (Сергеева, 2016: 15). На оборонний характер давньоруського експансіонізму вказують Л. М. Гумільов, Д. Орлов, Б.О. Рыбаков (Гумилёв, 1995; Orlov, 2015; Рыбаков, 1981; Рыбаков, 1984).

Колективістичне світовідчуття виявляється також у екстравертованості росіян, їхній схильності до ігнорування індивідуальних і національних рис (Гумилёв, 1995; Рыбаков, 1981).

Архетипічні національні риси східних слов'ян – хоробрість, відвага, мужність – також мають своїм джерелом колективістську орієнтацію і фаталізм. «Завзятість молодецька», що перетворилася на нестримне молодецтво, погубила не одну людину. На жаль, – відмічає О. Сергеева, – ці якості шануються в народі нарівні із справжнім героїзмом (недаремно «російська рулетка» називається саме «російською»). Загинути від власної безтурботної завзятості у слов'ян так само почесно, як полягти смертю хоробрих у бою. Більше того, така загибель шанується як найбільш славна. Якщо герой зазнав поразки від більш сильного супротивника, то в російській свідомості він вже не герой (Сергеева, 2016: 133).

Як показав у своїх дослідженнях В.В. Знаков, у сучасних росіян існує тенденція розуміти справедливість як не пов'язану з таким поняттям як істина. Як пише А. Сергеева, «наша «національна» правда – це категорія не формальної логіки, а моральної філософії».

Істину можна досягти тільки з пізнавальної точки зору, а правду – тільки з позицій моралі і моральності. Таке розуміння правди веде до фанатизму, прямолінійності, безстрашності, неприйняття іншої точки зору і взагалі варіативності зовнішньої реальності, до свого роду ідеалізму. Російському багатиреві важливо перемогти в «чесному бою», консенсус – це теж поразка. А якщо ліг смертю хоробрих на полі бою – значить, правда від тебе відвернулася і жити на білому світі не варто. Як пише О. Сергеева, слов'янам здається, що їхня правда, їхнє розуміння дійсності, бажання і очікування – єдино вірні і мають бути очевидні будь-якій людині. Інакше – смертельна образа. Роз'яснити, переконати, попросити для росіян принизливо (Сергеева, 2016: 129–135). Якщо визнати, що «культура вини» властива європейцям, «культура

сорому» – японцям, то стосовно росіян можна говорити про «культуру образи», з якою пов'язана ще одна архетипічна риса – гордість і почуття власної гідності.

Висновки

«Етнічний вік» росіян не відповідає віку європейців. Росіяни не пройшли усі ті стадії психоетнічного розвитку, які пройшли європейці. Втім, архетипічні макро-патерни психіки і європейців, і росіян – це системи, в яких усі елементи взаємопов'язані таким чином, що певну особливість може обумовлювати комплекс інших особливостей або від якоїсь однієї особливості може залежати багато інших. Тому чітке співставлення усіх особливостей європейців і росіян за певними параметрами є не завжди можливим. Тим не менше така спроба була зроблена і результати представлені у таблиці 1.

Таблиця.

Архетипічні етнопсихологічні особливості європейців та росіян

Архетипічні етнопсихологічні особливості	
Європейці	Росіяни
I. Етнокультурні символи та системові чинники	
Аполон як символ грецької культури Європи (панування думки)	Діоніс як символ азійської культури Сходу (панування пристрасті)
Прагнення до оволодіння природою, до опанування довкілля	«Материнський комплекс» як несвідомий потяг до задоволення будь-яких потреб без докладання зусиль
II. Обсяг взаємодії з навколишнім середовищем	
Активність	Пасивність (споглядальність)
Ініціативність, динамічність	Інертність, покірність, терплячість, фаталізм
Завойовництво	Захисні (оборонні) тенденції
III. Ставлення до власності, часу та планування	
Повага до приватної власності як основи життєустрою	Архетипічна непов'язаність з власністю
Приховування нужди та нестатків	Брак стиду нужди
Передбачливість та ощадливість	Життя теперішністю («тут і тепер»)
IV. Ставлення до праці	
Працелюбство	Пристрасть до «халяви»
V. Індивідуалізм – колективізм	
Свобода волевиявлення особистості	Покірність, терплячість
Почуття особистої відповідальності	Колективна безвідповідальність
Повага до національних і індивідуальних відмінностей	Схильність до ігнорування національних і індивідуальних відмінностей
Інтровертованість	Екстравертованість
VI. Ставлення до Бога	

Архетипічні етнопсихологічні особливості	
Європейці	Росіяни
Монотеїзм, віра у всемогутність Бога	Соборність як містичне єднання православних, що дозволяє досягнути недоступну для кожного окремо істину віри
VII. Ідеалізм	
Ідеалізм як відданість ідеям (здатність до самопожертви; героїзм)	Ідеалізм як відданість своїй спільноті (здатність до самопожертви, героїзм)
Віра в прагматичну цінність ідей	Готовність наслідувати ідею всупереч реаліям життя
Культ системи вартостей і переконань	Культ ідеї жертви заради інших
VIII. Ставлення до закону та права	
Повага до закону	Насилля замість права
IX. Раціоналізм - ірраціоналізм	
Інтелектуалізм, розуміння значення знань, системи, порядку	Віра в диво, сподівання на «абияк»
Визнання аксіоматичних припущень, довести які неможливо і які є предметом віри	Віра в надприродну справедливість, в «правду», що є вищою за істину
Пошук істини	Віра у власну непогрішимість
X. Співвідносна цінність істини та моралі	
Істина вища за мораль	Мораль та моральність важливіші за істину
XI. Насилля як засіб впливу	
Зовнішнє (застосовувалося головним чином по відношенню до інших етносів)	Внутрішнє (застосовувалося в першу чергу по відношенню до «своїх»)
XII. Гордість і почуття власної гідності	
Обумовлені індивідуалізмом	Обумовлені вірою у свою «правду»
XIII. Основні риси соціального і індивідуального буття	
Згармонізована суперечливість (консерватизм і новаторство; публічність і приватність; католицизм і протестантизм; бунтарство і стабільність і таке ін.)	Незгармонізована суперечливість через наявність елементів духовності Європи й Азії (емоції без волі або воля без емоцій)
XIV. «Месіанізм»	
Європа завойовувала (колонізувала)	Росія «ощаслиблювала», приєднуючи до себе

Як видно з таблиці 1, назви архетипічно зумовлених рис європейців та росіян інколи звучать однаково, але їхнє психологічне наповнення є різним. Якщо взяти до уваги, що розвиток етносів триває і вони набувають нових рис, під впливом, зокрема, процесів глобалізації, які посилюють взаємодію і взаємовплив етносів, це дає підстави припустити, що і індивідуальна, і національна психіка в процесі етногенезу змінюється. Древні архетипи наповнюються іншим змістом, що робить свій внесок в національні характери представників різних етносів.

Список використаних джерел

Gizatova, Gulnaz K., Ivanova, Olga G., Snarskaya, Ekaterina V. National Identity, Mentality and Character. *Journal of humanities and cultural studies*. ISSN 2356-5926. 42–47.

- Гумилёв, Лев Н. (1995) От Руси до России. Очерки этнической психологии. Москва : Танаис ДИ–ДИК.
- Zwir, Igor, Arnedo, Javier, [...] Cloninger, C. Robert (2018). Uncovering the complex genetics of human character. *Molecular Psychiatry*.
URL: <https://www.nature.com/articles/s41380-018-0263-6?fbclid=IwAR02TxxgKN6cFfnDRQKcyKyQBKPU5tf6v-uS16J1KOMn5u-RwFkGnftNvdw> (дата звернення 05.04.2021)
- Rentfrow, P.J, Jokela, M., Lamb, M.E. (2015). Regional Personality Differences in Great Britain. *10*(3), e0122245. URL: <https://doi.org/10.1371/journal.pone.0122245> (дата звернення 05.04.2021)
- Гачев, Г. (1988). Национальные образы мира. Москва: Советский писатель.
- Юнг, К.Г. (1998). Психологические типы. Москва : «Университетская книга», ООО «Фирма «Издательство АСТ».
- Юнг, К.Г. (1995). Тэвистокские лекции. Аналитическая психология: её теория и практика. Киев : СИНТО.

- Рыбаков, Б.А. (1981). Язычество древних славян. Москва : Наука.
- Кун, Н.А. (2012). Легенды и мифы древней Греции. Харьков: Фолио.
- Рыбаков, Б.А. (1984). Из истории культуры древней Руси. Москва : Издательство Московск. ун-та.
- Сергеева, А. (2016). Дорога в тридесятое царство: Славянские архетипы в мифах и сказках. Москва : ООО Книжное издательство «София».
- Ятченко, В.Ф. (2004). Історія духовної культури українського етносу. Частина перша. Давня українська культура. Київ : Міленіум.
- Юнг, К.Г. (1997). Алхимия снов. Санкт-Петербург : Тимошка.
- Юнг, К.Г. (1998). Психологические типы. Москва : «Университетская книга», ООО «Фирма «Издательство АСТ».
- Янів, В. (1996). Психологічні основи окциденталізму. Мюнхен : Український вільний університет.
- Харарі, Ювал Ной. (2020). 21 урок для 21 століття. Київ : Форс Україна.
- Брюшинкин, В.Н. (2005). Феноменология русской души. *Вопросы философии*, 1, 29–39.
- Бондаренко, А.Ф. (2012). Русская традиция в психотерапии: в поисках истоков. *Язык. Культура. Психотерапия*. Киев: Кафедра. С. 334-338.
- Брушлинский, А.В. (2002). Психология субъекта: индивида и группы (часть I). *Психологический журнал*, 23(1), 71-79.
- Бондаренко, А.Ф. Этический персонализм: культуросообразная традиция в психологическом консультировании. URL : http://medpsy.ru/mprj/archiv_global/2015_2_31/nomer03.php (дата звернення 5.04.2021)
- Orlov, Dmitry. Peculiarities of Russian National Character. URL : <https://cluborlov.blogspot.com/2015/01/peculiarities-of-russian-national.html?m=1&fbclid=IwAR1vS11XIDY2ErTZQli7JeyYYe21F8PjxyHDq4h3Lbdh5EoDwDWPNQei2HA> (дата звернення 5.04.2021)
- Знаков, В.В. (2005). Психология понимания (Проблемы и перспективы). Москва : Институт психологии РАН.

SOCIO-CULTURAL AND PSYCHOLOGICAL FEATURES OF EUROPEANS AND RUSSIANS AS A FACTOR OF EFFECTIVENESS OF INTERACTION AND MUTUAL UNDERSTANDING OF THE PRESENT

Tetyana Malkova

*Doctor of psychological sciences, senior researcher
“KROK” University of Economics and Law, Kyiv*

The current state of inter-ethnic relations indicates that, along with the processes of globalization, there is a reverse process - de-globalization, which is reflected in the desire of peoples to preserve their national identity. The global integration implies not only economic, political adaptation, etc., but also psychological integration. The psychological characteristics of people as representatives of another ethnic or national-cultural community may become a real psychological barrier. According to the theory of C.G. Jung, in the collective subconsciousness of mankind the archetypes are preserved - "collective original forms" that are the result of its evolution. The psychological content of the archetypal basis of the psyche must be influenced by the historical features of the formation of a certain ethnic group. The ethnopsychological differences between nations and peoples are regarded as one of the factors causing the emergence of multicultural conflicts. On the basis of the analysis of literature the article under review highlights the most characteristic features of representatives of European and Russian cultures. The author proceeded from the assumption that ethnopsychological features are determined both archetypically and ethnogenetically. Myths, legends, tales, epics, rituals, conspiracies, archaeological, psycholinguistic, socio-anthropological, historical data in the context of Jung's theory make it possible to recreate some of the essential ethno-psychological characteristics of a certain nation. As a result of the use of this approach, individual features inherent in Europeans and Russians were highlighted, which made it possible to draw more general conclusions:

- 1. Ethnopsychological features form patterns in which system-forming factors can be identified.*
- 2. For Europeans, the main factor in the complex of national characteristics is the desire for dominance; among Russians it is the “Maternal Complex”, which is an unconscious striving for existence in the most favorable environment.*
- 3. The names of the features of the national psyche or national character of different peoples may be the same according to the dictionary meanings, but have different psychological content.*
- 4. Misunderstandings between representatives of different ethnic groups may arise due to a different understanding of the same traits.*

Key words: *ethnos, archetypes, mentality, national psyche, national character.*